

מאמרים

'האם זקוקים אנו לאחרים שיערכו את הסדור שלנו?!' תפיסה דתית, זהות עדתית ואידיאולוגיה פוליטית ב'רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח'

ראובן גפני

במהלך שנות השבעים של המאה העשרים החלו מתרחשים שינויים מרחיקי לכת בתודעתם הקהילתית של היהודים המזרחיים בישראל, כמו גם באופן שבו ביקשו להציב את מסורותיהם התרבותיות והדתיות במרחב הציבורי. שינויים אלו, שהיו בעלי השפעה מרחיקת לכת הן במרחב הפנים-קהילתי והן במרחב הישראלי הכללי, לוו לא אחת בתביעה להכרה ממסדית בזהות ובתרבות היהודית המזרחית לגווניה. כך, לאחר שבשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת מדינת ישראל התמקדה הקהילה המזרחית במידה לא מבוטלת במאבק על הישרדות והתעצמות בזירה הכלכלית, המשפחתית, החברתית והפוליטית, מראשית שנות השבעים החלו אישים וגופים שונים לעסוק במוצהר ובגלוי בצורך בהנכחת הזהות המזרחית לגווניה בפרהסייה הישראלית, תוך מתן לגיטימציה הולכת וגוברת להשמעת מגוון קולות תרבותיים ואידיאולוגיים חדשים.¹ מהלכים אלו הלכו והתעצמו בהדרגה, ונגעו הן למרחב הפוליטי והן למרחב הדתי, התרבותי והפולקלוריסטי.

כך, למשל, במרחב הפוליטי הישראלי החלה נוצרת מחאה ופעילות מזרחית מאורגנת כבר משלהי שנות החמישים, ואולם זו התעצמה במידה רבה מראשית שנות השבעים ואילך: תחילה סביב פעילותם של הפנתרים השחורים; בהמשך בפעילותן של קבוצות דוגמת

* תודתי העמוקה לרב יואל קטן ולשני קוראי המאמר מטעם המערכת על הערותיהם והצעותיהם.
1 לעניין זה ראו למשל 'Like a Phoenix: The Renaissance of Sephardic/Mizrahi Identity in Israel in the 1970s and 1980s', *Israel Studies*, Vol. 22, No. 2 (2017), pp. 1-25 הנ"ל, 'ממאבק על משאבים למאבק על זהות', בתוך: יחיעם ויץ וצבי צמרת (עורכים), *העשור הרביעי: תשל"ח-תשמ"ח*, ירושלים תשע"ז, עמ' 317-341.

'תנועת האהלים'; ולקראת סוף העשור גם בפעילות שהתרחשה בתוככי המערכת המפלגתית הממוסדת, ושהובילה לשינויים במפלגות קיימות ולהנחת תשתית להקמתן של מפלגות חדשות, תמ"י וש"ס, מספר שנים לאחר מכן.² במרחב הדתי והפולקלוריסטי התבטאו רוחות חדשות מעין אלו בין השאר סביב התעצמותם של 'הדת העממית' ושל 'פולחן הקדושים' המזרחי ברחבי הארץ, שהבליטו מסורות וותיקות ואף הביאו ליצירתן של מסורות קדושה חדשות.³ לעומת תהליכים אינטנסיביים מעין אלו, במרחב החינוכי הדתי, למשל, נותרו הדברים בשנות השבעים במידה רבה כפי שהיו, והשינויים שהתחוללו בו בכל זאת – סביב ההכרה בזהות המזרחית הדתית – היו הדרגתיים ואיטיים הרבה יותר.⁴

על רקע התרחשותם של תהליכים אלו (ואחרים) בשנות השבעים – והצבתה ההדרגתית של שאלת הזהות המזרחית במרכז הבמה הציבורית הישראלית – מבקש מאמר זה למקד את המבט בפרשייה נוספת שהתרחשה אף היא באותן שנים עצמן: הפקת הסידור הספרדי-מזרחי בסדרת 'דינת ישראל' הכמו-ממסדית ובעלת ההשפעה הציבורית הדרמטית, שיועד לתלמידי בתי הספר ולקהילות המזרחיות. פרשייה זו לא נודעה בציבור הרחב ומשקפת באופן ייחודי מתחים עדתיים, דתיים ופוליטיים, שנוצרו אף הם על רקע התביעה להכרה בזהות המזרחית הנבדלת במרחב הדתי הממסדי, ועל יכולתה של הקהילה המזרחית לתת לה ביטוי בכוחות עצמה. העובדה שהפקת סידור 'דינת ישראל' התרחשה תוך מעורבות ישירה של פוליטיקאים דתיים בשני משרדי ממשלה, העניקה לדברים משנה-משמעות, כאשר הם שיקפו לא רק את המאבק להכרה בזהות המזרחית ולביטוייה במרחב הדתי, כי אם גם את

2 על המזרחיים ונוכחותם הארגונית במרחב הפוליטי, בתקופה זו, נכתב רבות במחקר. ראו למשל נסים ליאון, 'מהפכי המשנה ב-1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס', ישראל, חוב' 15 (2009) (להלן: ליאון, מהפכני המשנה), עמ' 1-32 (בייחוד עמ' 3-10); טלי לב ויהודה שנהב, "אל תקרי פנתר אלא פועל": הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות בשנות השבעים', תיאוריה וביקורת, חוב' 35 (2009), עמ' 141-164; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, 1948-2003, תל אביב 2004, עמ' 119-214.

3 על תופעה זו בכללה ראו, יורם בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה; ובקצרה הנ"ל, 'דת עממית בפריפריה העירונית בישראל', בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, ירושלים תשס"ט, עמ' 341-360. על המקרה הייחודי של נתיבות, בהקשר זה, ראו גם הדס שדר וליאת ורדי, 'מתחם הכבא סאלי בנתיבות כבבואה חברתית', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות – העידן החדש בישראל, עיונים בתקומת ישראל, חוב' 7 (תשע"ד), עמ' 371-400.

4 ראו, אבי פיקאר, 'שיתופם של המזרחיים בחינוך הציוני-דתי והדרתם ממנו', בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן ויצחק שמואל רקנאטי (עורכים), זהות(ת) החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני הדתי, ירושלים תשס"א (להלן: פיקאר, המזרחיים בחינוך הציוני-דתי), עמ' 211-224. למבט לאחור על מוסדות החינוך הדתי-הציוני, בהקשר זה, בשנות השבעים והשמונים, ראו, ארו טרבלסי, אתניות סרוגה: בין זרות דתית למוביליות מעמדית בקרב בוגרים מזרחיים של ישיבות תיכוניות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2020.

המתחים הערתיים שנוצרו באותן שנים במערכת הפוליטית ובמסדרונות המפלגתיים של החברה הדתית הלאומית.⁵

בחלקו הראשון של המאמר תוצג בקצרה פרשת הפקתה של סדרת סידורי רינת ישראל, ושל משמעויותיה הדתיות והאידיאולוגיות הדרמטיות מבחינת הציבור הדתי הלאומי. לאחר מכן ימוקדו הדברים בפרשיית הפקתו של הסידור המזרחי בסדרה, המצויה בלב הדיון. בחלקו האחרון של המאמר יוצגו הגורמים שהביאו לכך שבניגוד לסידורים האשכנזיים בסדרה, זכה הסדור המזרחי לתפוצה ולהשפעה ציבורית מוגבלות מאד, באופן יחסי, ושבעטיים לא הפך מעולם לסממן זהות חברתי-אידיאולוגי מובהק, כמו הסידורים האשכנזיים בסדרה. הצגתה של הפרשה וניתוחה יתבססו בעיקר על תכתובת סדרה שהתקיימה בנושא זה בין אישים שונים במשרדי החינוך והדתות בחודשים יולי 1971–מאי 1972, אך גם על מקורות נוספים הנוגעים לה ולאישים שניצבו במרכז.⁶ בהקשר זה יצוין כי אחד הקשיים הטמונים בחקר סידורי התפילה בעת החדשה, היא היעדרם של נתונים מדויקים ואמינים על תפוצתם, בעיקר בשל אופייה העממי של ההדפסה ושל המכירה של סידורים המיועדים לציבור הרחב. עם אתגר זה ניתן להתמודד באופן חלקי באמצעות השוואה בין מספר המהדורות וההדפסות של הסידורים השונים, כמו גם באמצעות איסוף נתוני-שדה בקנה מידה רחב יותר, המצוי בימים אלה רק בראשיתו.

מתפילה לאומית לסידור ממלכתי: יצירת סדרת רינת ישראל ומשמעותה

הפקת סדרת סידורי 'רינת ישראל', שהראשון שבהם הופיע בירושלים בשנת 1970, הייתה אחד האירועים הדרמטיים ביותר בשדה הליטורגיה היהודית במאה השנים האחרונות. הופעת הסידורים היוותה את אחד משיאיו של תהליך ארוך שנים, שבמסגרתו ביקשו אישים שונים לעצב מחדש את עולם התפילה ובית הכנסת ולהתאימם למציאות החברתית, הלאומית והמדינית בארץ ישראל.⁷ ואכן, בתוך זמן קצר הפכה סדרת הסידורים לנפוצה ביותר בקרב הציבור הדתי הלאומי בארץ (בייחוד בקהילות אשכנזיות או רב-עדתיות), והייתה בעלת השפעה מרחיקת לכת. זאת, הן בהקשר הליטורגי עצמו, והן כמבטאת של יחסה של החברה הדתית הלאומית לבניין הארץ ולהקמת המדינה, מבחינה דתית, אמונית והלכתית גם יחד.⁸

5 על מהלכים אלו ואחרים בתוככי המפלגה הדתית הלאומית, בשנים אלו, ראו למשל אליעזר דון-יחיא, 'ציבור ותמורות במפלגת-מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 14 (תש"ם), עמ' 25–52.

6 'לשכת סגני השר שאקי והמר – סדור 'רינת ישראל', סידור הספרדים', ארכיון המדינה (להלן: אמ"י), ג-16 / 6040.

7 על תשתיתו האידיאולוגית ותכניו של תהליך זה בתקופה המנדט ובעשור הראשון למדינה, ראו, ראובן גפני, תחת כיפת הלאום: בתי כנסת ולאומיות בארץ ישראל בתקופת המנדט, שדה בוקר 2017 (להלן: גפני, בתי כנסת ולאומיות).

8 לסקירה סדרה על הפקת הסדרה, מטרותיה והשפעתה, ראו, ראובן גפני, 'סדור לצרכי דורנו: סיפורו של סידור 'רינת ישראל' – יצירה, חדשנות והשפעה', עלי ספר, חוב' כח (תשע"ח) (להלן: גפני, רינת

תפוצתם הרחבה של סידורי 'רינת ישראל' בשנות השבעים והשמונים, סייעה בגיבוש נוסח תפילה קבוע ומקובל למדי במאות קהילות דתיות לאומיות; בקיבוע מוצלח ואחיד יותר של מעמדן של התפילות לשלום המדינה וחיילי צה"ל, ושל סדרי התפילה בחגים הלאומיים; והפכה למרכיב כה מקובל, עד שעצם ההחלטה על הכנסת סידורי 'רינת ישראל' לבית הכנסת, הפכה לעתים כשלעצמה להצהרה אידיאולוגית.⁹

כאמור, את הפקת סדרת 'רינת ישראל' יש לראות כחלק מן הניסיון שהתחולל בארץ ישראל, מאז ראשית תקופת המנדט, לעצב מחדש את עולם התפילה ובית הכנסת. זאת, בכדי להתאימו למערך האידיאולוגי הלאומי ההולך ומנוסח ולהתרחשויות ההיסטוריות שבתי הכנסת פעלו בהשפעתן. כתוצאה מהמפגש שבין המערכת הדתית והמסורתית מחד, והמערכת התרבותית הלאומית מאידך, אומצו ברבים מבתי הכנסת בארץ, כבר משנות העשרים, מגוון רכיבים תרבותיים וליטורגיים שנועדו לזהותם עם התנועה הציונית. הבולטים שבהם היו החדרת השפה העברית והשלטת ההברה הספרדית בבתי הכנסת; עיצובם האדריכלי והפנימי תוך שימוש במערך סמלים לאומי חזותי; חיבורם של טקסטים ליטורגיים חדשים או עדכונים של טקסטים מוכרים; ועיצובם החברתי של בתי הכנסת כקהילה לאומית מובהקת. מאליו מובן שלא בכל בית כנסת אומצה כלל המערכת החדשה, וכי בתי הכנסת הלאומיים נבדלו זה מזה במידה שבו ביקשו להטמיעה או בקצב הטמעתה. את המהלך כולו הובילו מספר אישים בולטים ובהם רבנים, ובתי הכנסת שבהם התרחש התהליך באופן המובהק ביותר היו ישרון הירושלמי ובית הכנסת הגדול בתל אביב. עם זאת, את התהליך בכללו ניתן היה לזהות במרבית בתי הכנסת שפעלו בארץ ואשר מתפלליהם הזדהו עם המהלך הלאומי, בהם גם בתי הכנסת של הקיבוצים הדתיים.¹⁰

עם הקמת המדינה השתנו הדברים במידה מסוימת. מחד, ההצהרה על לאומיותם של התפילה ובתי הכנסת הפכה בהקשרים מסוימים כמעט מיותרת, לנוכח הגשמת חלום המדינה. מאידך, בהקשרים אחרים נדרשו עוד יותר מבעבר יד מכוונת, הלכתית וממלכתית גם יחד, לדוגמה בהקשר לתביעה להתקדם לאיחוד הדרגתי של נוסחי התפילה, כחלק מתודעת ההיתוך החברתי, או לניסוח תפילות לאומיות קבועות. למרות זאת, גם בשני העשורים הראשונים לא הגיעו מהלכים אלו לכדי מיצוי, ורכיבים רבים בעולם בית הכנסת הדתי הלאומי נותרו מעורפלים, בלתי פתורים ונתונים לפרשנויות ולהכרעות מקומיות.¹¹

ישראל), עמ' 175-210. כן ראו, שלמה טל, הסדור בהשתלשלותו, ירושלים תשמ"ה; נסים ליאון, 'מבני עקיבא ל'מניין הצעירים': הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הציונית-דתית', בתוך: עופר שיף (עורך), גלויות ישראליות: מולדת וגלות בשיח הישראלי, שדה בוקר תשע"ה (להלן: ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים), עמ' 153-176 (בייחוד עמ' 167-171).

9 ליאון, שם.

10 גפני, בתי כנסת ולאומיות, בייחוד עמ' 335-355.

11 על החתירה להגיע למוסכמות מקובלות בהקשרים אלו, ראו בהרחבה בקובץ המאמרים שהפיק משרד הדתות בשנת 1955 על בית הכנסת במדינת ישראל (מרדכי הכהן [עורך], בית הכנסת: מאמרים ומסות, ירושלים תשט"ו). כן ראו למשל אהרן ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן תשנ"ח (להלן: ארנד,

התהליך המתואר כלל גם ניסיונות ליצור ולהפיץ סידורי תפילה חדשים, שאמורים היו לשקף במראם, בעיצובם ובתכניהם את אופיו של המערך הליטורגי הלאומי ההולך ומתחדש.¹² בין הסידורים הבולטים בתקופת המנדט היו 'שירה חדשה' ו'מפי עוללים', אולם אלו לא החליפו לחלוטין את מקומם של הסידורים הוותיקים ולא הכילו הצעה למהפך כוללני בנוסח התפילה או באופייה. בשנים שלאחר הקמת המדינה היו אלו בעיקר סדור שירה חדשה במהדרתו החדשה, סדור 'תפארת ציון החדש' בהוצאת מנצור הירושלמית, וסידורים שונים שהופקו בהוצאת 'סיני' התל אביבית (בהם 'מאירת עיניים' ו'עבודת ישראל') שהופצו בקהילות בעלות זהות אידיאולוגית לאומית. חלק מאלו ניכרו אמנם בעיצובם הפיזי המעורכן, בכך שהושמטו מהם חלק ניכר מן הפיזטים האשכנזיים, ובעובדה שכללו את התפילות הלאומיות החדשות (אם גם לעתים רק בשולי הסדור, כתוספת בעלת מעמד מעורפל).¹³ עם זאת, ניתן היה לצפות שבהמשך ייעשו ניסיונות ליצור סדור בעל זהות לאומית מובהקת עוד יותר. גם סידורו הצבאי בעל הנוסח 'האחיד' של הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, שהופק לראשונה בראשית שנות השישים, לא הופץ בקרב קהלים רחבים מחוץ לצבא, ולא היווה חידוש ממשי מבחינת תכנון ועיצובו הפיזי.¹⁴ סדור אחד שהבליט באופן יחסי את תכנון הלאומיים ואת אופיו החדשני היה 'תפלת ישראל' האשכנזי של חוקר התפילה ד"ר דניאל גולדשמידט, שראה אור בשנים 1964-1965. סידורו של גולדשמידט כלל בין השאר את סדרי התפילות של יום הזיכרון ויום העצמאות והתפילות לשלום המדינה והחיילים, וגם מראהו היה חדשני במידה, ואולם גם סידור זה היה רחוק מלמצות את הפוטנציאל שבהפקת סדור לאומי שתשתיתו האידיאולוגית ברורה ומובלטת. גם תפוצתו הייתה מוגבלת למדי, וסידורו בנוסח ספרד היה עמוס בסוגריים ופחות נח

פרקי מחקר ליום העצמאות), עמ' 23-32, 92-96; Joseph Tabory, 'The Piety of Politics: Jewish Prayers for the State of Israel', in: Ruth Langer & Steven Fine (eds.), *Liturgy in the Life of the Synagogue: Studies in the History of Jewish Prayer*, Winona Lake 2005, pp. 225-246 (להלן: תבורי, התפילה לשלום המדינה); לניתוח חלק מתופעות אלו בהקשר לבית הכנסת המזרחי, ראו, נסים ליאון, 'תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית', *אקדמות*, כ (תשס"ח), עמ' 89-107; הנ"ל, 'בית הכנסת הרב עדתי בדור המדינה בישראל', *כנישתא*, 4 (תש"ע) (להלן: ליאון, בית הכנסת הרב עדתי), עמ' קצא-רכ (בייחוד עמ' רי-ריג).

12 ראו בן גפני, 'סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט', *דור לדור*, מד (תשע"ג) (להלן: גפני, סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים), עמ' 433-465; על ייחודה של סדרת 'מפי עוללים' ראו גם א' ריינר, 'נוסח ארץ ישראל: קורותיו של 'סידור נאה, מהודר ומדויק'', *עת-מול*, חוב' 192 (ניסן תשס"ז), עמ' 32-33.

13 ליאון, *מבני עקיבא למניין הצעירים*, עמ' 169; על סידורי שנות החמישים והשישים ואופיים הלאומי, ראו, ראו בן גפני, 'סידורי תפילה לתלמידים בארץ ישראל, תרנ"ט-תש"ף: קווי התפתחות, היבטים אידיאולוגיים ורשימת מצאי' (התקבל לפרסום במסגרת כנישתא: סדרה חדשה).

14 על יצירתו (וכישלונו) של הסדור האחיד ראו בקצרה חניאל נהרי, *הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975)*, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן תשס"ג, עמ' 70-71; יוסף תבורי, 'התפילה ביובל הראשון של מדינת ישראל', בתוך: צבי אריה שטיינפלד (עורך), *חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה*, ירושלים תשס"ב (להלן: תבורי, התפילה ביובל הראשון), עמ' 79-80.

למשתמש.¹⁵ לצד יזמות ראשוניות אלו, במשך כל אותן שנים עדיין הופצו בציבור בעיקר סידורים ישנים, שהתבססו ברובם המכריע על דפוסים מזרח-אירופיים שחוקים ועמוסים. במצב זה חשו רבים בצורך גובר והולך שביצירת סידור ידיותי ומודרני, בתכנון ובעיצובו גם יחד, שימלא בהדרגה את מקומם של הסידורים שיובאו מארצות הגולה. ואכן, שנים אחדות לאחר הופעתו של 'תפלת ישראל' הוחל בעבודה על 'רינת ישראל', שעתידי היה להפוך לסדור הבולט ביותר בצבור הדתי הלאומי והמזוהה ביותר עמו במשך עשרות שנים. היזמה הראשונית להפקת 'רינת ישראל' הייתה של הוצאת מורשת של תנועת הפועל המזרחי, שבראשה עמד באותן השנים משה קרונה.¹⁶ היות שזו לא יכולה הייתה לממן את המפעל בכוחות עצמה, פנה קרונה לחבריו למפלגה במשרדי הדתות והחינוך וכך הוקמה 'הוועדה הבין-משרדית' שליוותה מאז ואילך את תהליך ההפקה. עם חברי הוועדה נמנו בין השאר שר הדתות זרח ורהפטיג ומנהל אגף החינוך הדתי במשרד החינוך, יוסף גולדשמידט, שניהם אנשי המפד"ל. מלאכת העריכה הוטלה על הרב ד"ר שלמה טל (1998-1909), בעל סמיכה לרבנות שעסק שנים ארוכות בחינוך, בהוראה, ובמחקר של עולם הסדר והתפילה, כמו גם בהכשרה תורנית של מורים בגולה.¹⁷ לצדו מונתה 'וועדת מומחים' שכללה קבוצת חוקרים ומלומדים שעסקו בחינוך, בכתביה, בלשון ובדפוס, וזו סייעה לו בליבון ובהכרעה בסוגיות שונות.¹⁸

כמו אחדים מקודמיו, 'רינת ישראל' הופק בראש ובראשונה עבור התלמידים ובני הנוער, כפי שכתב שלמה טל בהקדמתו לסדור:

ביותר מרגישים בחסרון סידור ערוך ומבואר, המורים בבתי הספר, אשר בהם נהוגה תפילה בצבור ומלמדים בהם שיעורי תפילה. גם בבתי כנסת או מנינים לנוער – סידור כזה מתבקש ביותר וגם הצעיר המתפלל ליד אביו בבית הכנסת עם המבוגרים זקוק לסידור כזה.¹⁹

15 על סידור 'תפלת ישראל' ראו, שמעון פוגל, 'דניאל גולדשמידט וסידור תפלת ישראל: בין מחקר התפילה לעבודת המהדיר' (התקבל לפרסום במסגרת כנישתא: סדרה חדשה).

16 משה קרונה, עם חברים לדעה: בעשייה למען הציונות הדתית והחינוך התורני בגולה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 232. אחרים סבורים שהיזמה הראשונית הייתה של שלמה טל, עורך הסדרה (כך סיפר לי הרב יואל קטן, עורך המהדורה החדשה של הסדרה, בהתבסס על שיחה שלו עם אליעזר אלינר), ולדעתו של השופט צבי טל מאחורי היזמה בראשיתה עמד דווקא שר הדתות, זרח ורהפטיג. צבי טל, עוד בוא השמש, תל אביב 2010 (להלן: טל, עד בוא השמש), עמ' 30.

17 לרשמים על דמותו של טל ראו בקצרה בנימין צביאלי, 'בעל רינת ישראל: על דמותו ופועלו של הרב שלמה טל, וסקירה אודות סדור רינת ישראל בעריכתו', הצפה, י"ט באייר תשנ"ח. כן ראו, טל, עד בוא השמש, עמ' 27-31.

18 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ט-י. על חברי וועדת המומחים ואופייה של הוועדה ראו, גפני, רינת ישראל, עמ' 181-183.

19 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תש"ל, עמ' ז.

עם זאת, כמו קודמיו נועד אף הוא גם למבוגרים ועריכתו כללה חידושים שחרגו בהרבה מצרכיו הממוקדים של בית הספר הדתי הלאומי.

בהקשר התוכני והליטורגי יצרו טל וחבריו סידור בעל מספר מאפיינים ייחודיים, חלקם חדשניים. המשמעותי שבהם היה יצירתו המעין-מחודשת של נוסח תפילה מזוקק ומדויק, המנוקד ומפוסק בהקפדה יתירה, המתאים (ולו במידה מסוימת, בשל הנוסח העיקרי שעליו התבסס) גם לציבור רבי-עדותי, והמשקף את צרכי הדור והמקום. זאת, בין השאר באמצעות הכללת התפילות הלאומיות החדשות על סדר התפילה הקבוע, והשמטת מרבית הפיוטים האשכנזיים שנכללו בסידורים קודמים (אם גם כבר לא ככולם). לנוסח התפילה צורפו ביאור מילולי קצר והוראות הלכתיות מתומצתות, וכן שולבו בסדור מקורות הפסוקים הנכללים בתפילות וקובץ הלכות הבנוי על סדר השנה.

הסידור הראשון שהופק היה סדור אשכנזי ערוך על פי הנוסח המכונה 'נוסח ספרד', והמבוסס בעיקרו על נוסח התפילה של האר"י, שבו אחזו גם הקהילות החסידיקות בארץ ישראל ובמזרח אירופה.²⁰ הבחירה להתחיל דווקא בנוסח זה נבעה בין השאר מכך שבשנות החמישים והשישים הפך הוא לנפוץ במיוחד בקרב הציבור הדתי הלאומי בישראל ונקבע כנוסח התפילה הרווח בסניפי תנועת הנוער 'בני עקיבא' ובישיבות תיכוניות רבות.²¹ כן נבעה הבחירה מרצונו של טל לבחור בנוסח אשכנזי, אך כזה הכולל בתוכו השפעות רבות של עולם הקבלה המזרחי, שניתן היה להניח שגם ציבור מזרחי רחב יוכל לאמצו בהדרגה. זאת, כפי שנעשה קודם לכן בסידור הצבאי ה'אחיד' של הרב גורן.²²

הכללת התפילות הלאומיות החדשות בסדור התבקשה, בהתחשב בכך שאחת ממטרותיו המרכזיות הייתה להתאימו לרוח הדור, כפי שכתב טל בהקדמתו: 'נחוץ סדור לצרכי דורנו, החי חיי קוממיות בארצו'.²³ בהקשר זה יש להדגיש כי חרף תפוצתן הרבה של התפילות הלאומיות גם לפני 'רינת ישראל', היה בכל זאת לא מעט מן החידוש באופן התייחסותו של הסידור אליהן: הייתה זו למעשה הפעם הראשונה שבו שולבו התפילות לשלום המדינה והחיילים באופן טבעי ומובלט, על סדר התפילה הקבוע, לצד התפילות המסורתיות ובמקומן של התפילות 'לשלומה של מלכות', שנהגו בחלק מתפוצות ישראל במשך מאות שנים.²⁴

20 על תהליך היווצרותו של נוסח זה ראו, דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 315-321.

21 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים, עמ' 167.

22 על הנוסח האחיד ואופיו ראו גם תבורי, התפילה ביובל הראשון, עמ' 79-80.

23 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ו, עמ' ז.

24 על מעמדה המעומעם של התפילה לשלום חיילי צה"ל בסידורי התפילה לאורך השנים, ראו למשל נסים ליאון, 'התפילה לשלום חייל צה"ל ומקומה בליתורגיה הלאומית בחרריות המזרחית', סוגיות חברתיות בישראל, חוב' 20 (תשע"ה), עמ' 10-27; על מעמדה המעומעם של התפילה לשלום המדינה ראו בהרחבה, יואל רפל, התפילה לשלום המדינה: תולדותיה, תכניה ופירושה, מודיעין תשע"ה, בייחוד עמ' 171-193; על מעמדה של התפילה לשלום המלכות לאורך הדורות, ראו למשל Barry Schwartz, 'Hanoten Teshua: The Origin of the Traditional Jewish Prayer for the Government',

זאת ועוד, בבתי כנסת רבים נאמרה תפילות אלו עד אז בעיקר בחגים, ורק במהלך שנות השישים נפוץ בהדרגה המנהג לאמרן בכל שבת.²⁵ מצב דברים זה תרם לא מעט להיווצרות מגוון מנהגים המתייחסים לתפילות אלו, הן בקרב האשכנזים והן בקרב המזרחיים, וליצירת נוסחים שונים של התפילות, שהותרתן מחוץ לסידורים המודפסים פגעה ביכולת לקבע נוסח אחד שלהן שייאמר על ידי כלל הציבור, כפי שעדיפה הרבנות הראשית.²⁶ שילובן של תפילות אלו על סדר התפילה הקבוע ב'רינת ישראל', היה לפיכך בעל משמעות כפולה, וטמן בחובו קיבוע של זמני אמירתן, של מעמדן ושל נוסחיהן.

משמעות דומה הייתה לאופן שילובם בסידור של סדרי התפילה הנאמרים ביום העצמאות (ולאחר מכן גם ביום ירושלים). זאת, מאחר שלמרות שהרבנות הראשית גיבשה סדר תפילה מתאים כבר לקראת יום העצמאות הראשון, הרי שהוא זכה לעיבודים ושינויים בידי הרבנות עצמה, בהמשך השנים, ובמקביל נוצרו סדרי תפילה מקבילים (שלא שולבו בסידורים עצמם) בקיבוצים הדתיים ובקהילות נוספות.²⁷ שילובן ה'רשמי' של תפילות יום העצמאות ויום ירושלים ב'רינת ישראל', על סדר תפילות כל השנה – והכללת החגים הלאומיים ברשימת הימים שבהם נאמרת תפילת ההלל – נועדו פעם נוספת לסייע הן בהפצתן בציבור והן בקיבוע נוסחיהן ומעמדן.

כאמור, הכרעה משמעותית נוספת הייתה להותיר מחוץ לסידור את הרוב המכריע של הפיוטים והסליחות הנאמרים בשבתות ובמועדים קבועים לאורך השנה (בכלל זאת הפיוטים הנאמרים בימי התעניות, הנפוצים במרבית הקהילות). זו נומקה לימים הן ברצון להקטין את נפח הסידור והן בכך שמרבית הפיוטים לא נאמרו בלאו הכי במרבית הקהילות.²⁸ אלא שגם הכרעה זו נשענה על תשתית אידיאולוגית ונבעה מהרצון ליצור נוסח תפילה ישראלי ואחיד ככל האפשר, אשר יתמקד ממילא בקטעים הנאמרים בפי כולם וימעיט מחשיבותם של קטעי התפילה הנכללים ברובד העממי ומשתנים ממקום למקום.²⁹ לעומת ההכרעות בסוגית הנוסח, בהכללת הביאור הקצר ובתרגומן של תפילות מארמית לעברית לא היה חידוש של ממש, והוא דמה לדברים שנעשו בעבר בסידורים קודמים, דוגמת 'שירה חדשה',

Hebrew Union College Annual, Vol. 57 (1986), pp. 113-120

25 אהרן ארנד, 'תפילות לשלום חיילים', **עלי ספר**, חוב' כד-כה (תשע"ה), עמ' 304 (הע' 39-41), עמ' 309-310.

26 על הפצת נוסחיה השונים של התפילה לשלום המדינה ראו למשל תבורי, **התפילה לשלום המדינה**.

27 ראו למשל ארנד, **פרקי מחקר ליום העצמאות**, עמ' 23-32.

28 ראו, **מחזור רינת ישראל לראש השנה**, נוסח ספרד, אלון שבות תשנ"ב, עמ' 7.

29 על השמטת הפיוטים ההדרגתית ראו גם Ruth Langer, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakha in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 110-186 (בייחוד עמ' 182-186); לנושא זה בהקשרו הרחב, ובנוגע לכלל הסידורים הדתיים הלאומיים, ראו גם Shimon Fogel, 'Why Did Poetry and *piyut* Disappear from the Religious-Zionist High Holy Day Prayer Book, and What Prompted their Return?', *Israel Affairs*, Vol. 20, No. 2 (2014), pp. 256-270

אם כי אף הן נתפסו לימים כחלק מן המהפכה שיצרה הסדרה במערך הליטורגי הישראלי.³⁰ לעומת זאת, דווקא בהכללת קובץ ההלכות ניתן לראות חידוש משמעותי יותר, באשר אף הוא נועד להתמודד עם הסתמכותם של המתפללים על מגוון מקורות הלכתיים; לאחד במידת האפשר בין מנהגי התפילה בקהילות השונות; ולהכפיף את כלל הציבור להנחיותיהם של הרבנות הראשית ומשרד הדתות, תוך יצירת מעין 'כור היתוך' הלכתי-מנהגי במרחב הדתי.³¹ גם בתחום העיצוב הגרפי חידשו 'רינת ישראל' ויוצרו ביותר ממוכן אחד. חידושים אלו נשענו אף הם בחלקם על תשתית אידיאולוגית, וכך, בתארו את השינוי שבישר רינת ישראל, קבע נסים ליאון כי הסידור: 'נראה כמו סידור שנערך לא בידי מי שאמונים על היכרות עם נוסח התפילה אלא בידי מי שאמונים על היכרות מדעית של הנוסח [...], משהו מהתצורה האקדמית של הסדור בא לידי ביטוי בעיצובו כטקסט מודרני'.³² ואכן, שינויים אלו החריגו את רינת ישראל מנוף הסיפורים הזמינים לציבור הישראלי, ולפחות בהקשר לסדר המזרחי בסדרה דומה שהייתה לכך לימים השפעה מכרעת גם על תפוצתו המוגבלת. בהקשר זה, דומה שהבחירה המשמעותית מכל הייתה הבחירה בגופן פרנק ריהל, שנשענה על תרמיתו כגופן המובהק ביותר של הכתיבה היהודית המודרנית (ובמידת מה גם הלאומית) במאה העשרים.³³ מרכיב נוסף היה שילובן של כותרות דידקטיות לחלקי התפילה השונים, ואלו, לצד צורת האות, הפיסוק העשיר, שילוב המקורות והביאור המילולי, תרמו כולם ליצירת סידור שהקל על תלמידים בהיכרותם עם התפילה והסדר, והתאים לציפיותיהם של רבים מבני הציבור הדתי הלאומי, ליצור גם בתפילתם שילוב ממשי בין זהותם הדתית והלאומית, לבין היותם חלק מציבור המשתייך גם לקהילה המחקרית והאקדמית.³⁴

הפקת הסידור הראשון בסדרה הושלמה בשנת 1970 ובשערו הפנימי צוין בהבלטה כי הוא הופק בצוותא עם 'המשרד לענייני דת של מדינת ישראל' ולפי הנחיות הועדה הציבורית מטעם האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות'.³⁵ זאת, בתוספת הקדשת הסידור לעילוי נשמתו של השר חיים משה שפירא, שנפטר זמן קצר לפני הופעתו, כמו כדי להדגיש את היותו מוצר שאינו רק דתי כי אם גם ממלכתי, לאומי, ואפילו מזוהה פוליטית עם המפלגה

30 גפני, סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים, עמ' 436-438.
 31 עוד על משמעותו ומקורות השפעתו של לוח הדינים בסוף הסדר, ראו, גפני, רינת ישראל, עמ' 189-190.
 32 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים, עמ' 170. על עיצובו המחודש של רינת ישראל ראו, דב רפל, 'תוכן וצורה בסידורי התפילה', בתוך: יצחק רגנאטי (עורך), תפילה שבכתב: הסדר – הגות, אמנות, עיצוב, ירושלים תשס"ח, עמ' 129-136.
 33 על אופיו החדשני של פרנק ריהל והמשמעות שהוצמדה לו ראו גם מרדכי נרקיס, 'אות עברית חדשה', *הד הדפוס*, חוב' ה-1 (כסלו תש"י), עמ' 32-33; גיל וייסבלאי, 'איש תחת גופנו', סגולה, 125 (2020), עמ' 28-39.
 34 בהקשר זה יצוין כי הסיפורים האשכנזיים הראשונים בסדרת רינת ישראל הופצו גם בבתי ספר רבים שחלק ניכר מתלמידיהם היו ספרדים ומזרחיים. על כלל מעמדם המורכב של התלמידים המזרחיים במערכת החינוך הצייונית הדתית, בתקופה זו, ראו למשל פיקאר, המזרחיים בחינוך הצייוני-דתי, עמ' 219-232.
 35 סדר רינת ישראל נוסד ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ג-ד.

הדתית הלאומית. כשנתיים לאחר מכן הפיק טל סידור מקביל בנוסח 'אשכנז', ובשנת 1973 הודפס סידור נוסף שנועד לבני חוץ לארץ והותאם לצרכיהם ולמנהגייהם.³⁶ כאמור, שני הסידורים הראשונים בסדרה התקבלו בציבור בהתלהבות רבה, ונפוצו עד מהרה במאות קהילות בכל רחבי הארץ. זאת, בין השאר, בסיועם של משרדי החינוך והדתות, אשר נשלטו באותו הזמן בידי המפד"ל. המשרדים הממשלתיים פרסמו בציבור את הופעת הסידור החדש ועסקו גם בהפצתו.³⁷ הם אף זכו להד נרחב בעיתונות הדתית ובכמות ציבוריות שונות, וחרף הביקורות שהופנו אל טל בסוגיות שונות, לא ניתן היה להתעלם מהחידוש שבסדרה, מהתקבלותה הנאה ומהתשתית האידיאולוגית שעמדה בבסיסה. ואכן, בהמשך השנים שאבו ממנה עורכיהם של סידורים אחרים מגוון הכרעות ורכיבים, ששולבו בסידוריהם החדשים.³⁸

בין שני עורכים: היוזמה להפקת הסידור המזרחי והמאבק על זהות העורך

לאור ההצלחה הרבה שזכו לה שני הסידורים הראשונים בסדרה, ולנוכח תפוצתם הרבה והמהירה בציבור ובמוסדות החינוך הדתיים, ביקשו מובילי המהלך לבדוק האם כדאי וניתן יהיה להמשיך בהפקת סידורים נוספים ובראשם סידור ספרדי-מזרחי, שיביא את בשורת התפילה הלאומית הסדורה גם לבני העדות המזרחיות. מהלך זה נראה מתבקש לנוכח העובדה שסידורי 'רינת ישראל' הראשונים היו אלו שחולקו בבתי ספר רבים גם לתלמידים מזרחיים. זאת, תוך יצירת פער תודעתי לא פשוט עבור תלמידים אלו, בין העולם הדתי שהכירו מבית לבין זה שהונחל להם בבית הספר.³⁹ אמנם היו בקרב המזרחיים מי שמחו על מצב זה כבר בשנות החמישים ואולם כמשך עשרות שנים נותרו הדברים על כנם במרבית מוסדות החינוך הממלכתי-דתי.⁴⁰ הפקת סידור מזרחי-לאומי-חינוכי חדש יכולה הייתה, לפיכך, להוות בשורה של ממש עבור מורים, הורים ותלמידים גם יחד.

כמו בצעדיו הראשונים של המפעל, גם בראשית הדיונים על הפקת הסידור המזרחי היו מעורבים גורמים ממשלתיים וציבוריים, בהם נציגי משרדי החינוך והדתות, כמו גם אנשי תוכן ומנהלה מתחומים שונים. ואולם, שלא כמו הוועדות הקודמות, שדיברו בקול אידיאולוגי ומעשי אחד, הרי שבשלבים הראשונים של הפקת הסידור המזרחי ייצגו הגורמים השונים עמדות אידיאולוגיות ומחויבויות אישיות שלא תמיד התיישבו אלו עם אלו. מצדו

36 סדור רינת ישראל נוסח אשכנז לבני חוץ לארץ, ירושלים תשל"ג.
 37 ראו למשל 'הופיע ונמצא למכירה סידור תפלה רינת ישראל', דבר, 7.11.1972. במובן זה, לפחות, הקדימה הפצתו של הסידור באמצעים אלו, את שעתיד היה להתרחש כחמש עשרה שנים מאוחר יותר בבתי כנסת מזרחיים, ביזמתה של תנועת ש"ס (ראו להלן).
 38 על התקבלותם והשפעתם של הסידורים הראשונים ראו בהרחבה גפני, רינת ישראל, עמ' 199-207.
 39 פיקאר, המזרחים בחינוך הציוני דתי, עמ' 226-229.
 40 ראו למשל ש' שאקי, 'התפלה בבית הספר', בשדה חמ"ד, חוב' ח (תשי"ט); 'אבן מרדכי', 'סדור התפלה ונוסח התפלה בביה"ס הממ"ד', הצפה, 15.2.1959.

האחד של המתרס ניצבו סגן שר החינוך מטעם המפד"ל, אבנר חי שאקי, ומקורבו משה רבי, שביקשו להוביל את הפקת הסידור המזרחי, על בסיס סידור אחר שרבי עסק בעריכתו. מולם ניצבו כמה מנציגי משרד הדתות, בראשם השר ורהפטיג וכנראה שגם שלמה טל, עורך הסידורים האשכנזיים. אלו סברו כי רבי (ובעיקר סידורו) אינם מתאימים לסדרה, וכי עדיף לשלמה טל יהיה זה שיערוך גם את הסידור המזרחי, חרף היותו אשכנזי. כנזכר בפתח המאמר, מצב דברים מורכב מעין זה שיקף במידה מסוימת את נוחות עדתית רחבה יותר שפשטה במפלגה הדתית הלאומית, באותן שנים, וששיקפה מהלכים חברתיים רחבים בהרבה בציבור הישראלי. ואכן, אלו הביאו ליצירת חיכוכים לא פשוטים בשלביה הראשונים של העבודה על הסידור, עד שהוחלט סופית כיצד תבוצע ומי יהיו אלו שיובילוה.

כמו בראשית הפקת הסדרה, תחילה כונס צוות בין־משרדי מצומצם שכלל את מנכ"ל משרד הדתות יעקב ינון, נציגו של השר ורהפטיג, את הרב יצחק בר־דע, עוזרו של סגן השר שאקי, את יהודה קיל, מנהל אגף החינוך הדתי במשרד החינוך, ואת ד"ר יונה בן־ששון מנהל המחלקה לתרבות תורנית במשרד. כן הוזמנו לדיון נציגי הוצאת "מורשת" של תנועת הפועל המזרחי והנהלת 'היכל שלמה' – אחד המוסדות הבולטים ביותר בקרב הציבור הדתי הלאומי באותה התקופה.⁴¹ הצוות נועד להכריע בשאלה האם אכן יש להתחיל מיד במלאכת עריכת הסדור המזרחי, ואם כן באיזה אופן ובהובלתו של מי. אלא שכבר בישיבה זו הסתבר למשתתפים כי הנעת תהליך עריכתו של סידור זה תהיה מעט יותר מורכבת: זאת, לנוכח העובדה שעוד קודם לישיבה נודע לשאקי כי אחד ממפקחי משרד החינוך בחיפה, משה רבי (1912–1998), מצוי כבר בשלבים מתקדמים של הכנת סידור תפילה מזרחי מפורש וחדש, וכי בעיניו מתאים סידורו להיות החוליה הבאה, המזרחית, בסדרת 'רינת ישראל'.⁴² רבי עצמו לא היה דמות בלתי־מוכרת: הוא נולד בירושלים להורים ממוצא חלבי ובגדדי, בצעירותו פנה ללימודי הוראה בסמינר "המזרחי", ולאחר מכן עבר ללמד בבית ספר יהודי בכירות. בהמשך עבר לחיפה, שם עסק בחינוך ילדי עולים מזרחים בעשורים הראשונים, ובפעילות במסגרת המועצה הדתית בעיר. פרט לכך כתב למעלה ממאה כתבות ורשימות בעיתונות הדתית הספרדית, בייחוד בשבועון 'הד המזרחי', וכך יש לשער שכלל המעורבים בדבר ידעו מה הרקע החינוכי והתורני שהוא מביא עמו לעריכת הסידור.⁴³ הפירוש שחיבר רבי לסידורו המוצע כלל הן ביאורי מילים והן פירושים רעיוניים ארוכים יותר.

41 מכתב יעקב ינון לאחרים, ג' באב תשל"א, אמ"י, ג-16 / 6040. הכללתם של נציגי היכל שלמה בצוות, ייתכן שהיא מרמזת על רצונם של האחראים לקבל מעין גושפנקא משתמעת מאת הרבנות הראשית, שמשרדיה פעלו בבניין באותן שנים ושהייתה מזוהה עמו מאד (ראו למשל זרח ורהפטיג, 'הרבנות הראשית והיכל שלמה', בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כץ [עורכים], הרבנות הראשית: שבעים שנה לייסודה תרפ"א–תנש"א, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1066–1088).

42 מכתב משה רבי לאבנר שאקי, כ"ה מנחם–אב תשל"א, אמ"י, ג-16 / 6040.

43 תודתי העמוקה לרב חנניה בלומרט, נכדו של רבי, על הפרטים הביוגרפיים שהעניק לי על אודותיו.

אולם, חרף הצעתם הראשונית של שאקי ונציגיו, החליטו לבסוף מרבית חברי הצוות לפנות תחילה פעם נוספת לשלמה טל, גם אם באופן בלתי מחייב, ולבדוק האם יהיה מוכן ליטול על עצמו גם את הכנת הסידור המזרחי, תוך יצירת שילוב בין אופייה של הסדרה כולה לבין הפירוש שהכין רבי זה מכבר לסידורו.⁴⁴ משניאות טל לקחת על עצמו את המשימה, ביקשו אנשי הצוות הבין-משרדי למצוא לו שותפים מתאימים למלאכה, ופנו לצורך כך לשני מפקחים מזרחיים ממשרד החינוך: מאיר רבי (אחינו של משה רבי) ומשה רבי עצמו, שחברי הצוות קיוו שיפעל עם טל במשותף להתאמת סידורו לאופייה של הסדרה.⁴⁵

אלא שבשלב זה, טרם שהחלה העבודה המשותפת ומסיבה שאיננה ברורה כל צרכה, כונס צוות בין-משרדי נוסף, שדן פעם נוספת באופן הנכון ביותר לקדם את הפרויקט. בצוות שני זה היו חברים מנכ"ל וסמנכ"ל משרד הדתות, הרב בר-דע עוזרו של שאקי, הרב בן ציון גרשוני סגן מנהל המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך, נציג הוצאת מורשת ושלמה טל.⁴⁶ צוות זה היה כשלעצמו לא מאוזן מבחינה עדתית: חרף העובדה שהנושא הנדון היה הפקת סדור ספרדי-מזרחי, חמישה מתוך ששת המשתתפים בדיון היו פקידים ואנשי מנהל ממוצא אשכנזי. בדיון עצמו נדונו בקצרה עניינים תקציביים, עניינים הלכתיים-מנהגיים ועניינים פרסונאליים. בסופו של הדיון הוחלט שעל מנת להתמודד עם התאמת אופי הסדרה לנוסח התפילה המזרחי, וכמו בעת הפקת הסדורים האשכנזיים, גם במקרה זה תוקם ועדת מומחים מיוחדת, שתייעץ לטל בעת עריכת הסידור החדש. מלבד טל עצמו, כך נקבע, יהיו חברים בוועדה אליעזר אלינר שהיה מעורב בסדרה מראשיתה, מאיר רבי ומשה רבי (שניהם כאמור אנשי משרד החינוך), הרב פרופ' עזרא ציון מלמד, והרב פריג'א זוארץ שהיה בעברו חבר כנסת מטעם המפד"ל. הבחירה ברב זוארץ הייתה בהקשר זה הגיונית, לנוכח פעילותו ארוכת השנים כנציג עדות המזרח במפלגה הדתית הלאומית, ומעורבותו בפרויקטים חינוכיים ותורניים רבים של יהודי המזרח.⁴⁷

כמו וועדת המומחים שליוותה את עריכת הסדורים האשכנזיים, גם וועדה זו (שהייתה בעלת רוב מזרחי מובהק) הורכבה מאנשי הלכה, חינוך ומחקר, שיכולים היו לתרום מניסיונם ומידיעותיהם ליצירת הסידור הספרדי-מזרחי. ואכן, מעבר לעצם הצורך להתמודד עם האתגרים המחקריים והטכניים בעריכת הסידור, ברור לחלוטין שהרכבה אמור היה לבטא רצון לשיתוף ממשי של תלמידי חכמים מזרחים בפרויקט הנחשב, שכראשו ניצב עורך אשכנזי, בניגוד להעדפתם של שאקי ובר-דע.

44 מכתב יעקב ינון (מנכ"ל משרד הדתות) לא' רון (איש אגף החינוך הדתי במשרד החינוך), 15.8.1971, אמ"י, ג-16 / 6040.

45 מכתב א' רון ליעקב ינון, ג' באלול תשל"א, שם. על רבי ראו בקצרה סדור תפלה למשה, מהרורה שניה, ירושלים תשס"א, עמ' 3.

46 פרטוקול הוועדה הבין-משרדית, 1.11.1971, אמ"י, ג-16 / 6040.

47 על הרב זוארץ ראו למשל דוד גדג', 'על פריג'א זוארץ: רב, משרור סופר ועורך שהקדיש את חייו לשימור תרבותם של יהודי לוב, הארץ, 7.8.2018; ברוך זוארץ, כתר פז, נתניה תשנ"ח.

עם כינוסה הראשון של וועדת המומחים המורחבת, הצהיר רבי פעם נוספת בפני חבריה כי באמתחתו מצוי כבר סדור ספרדי-מזרחי, מוכן ומבואר על ידו, העתיד להתפרסם בתוך מספר שבועות בלאו הכי, לאחר שקיבל את הסכמותיהם של הרב עובדיה יוסף (רבה הראשי של תל אביב, באותם ימים) ושל הרב יוסף משאש, רבה של חיפה.⁴⁸ כצפוי, לנוכח הודעתו החוזרת של רבי, התפתח בין חברי הוועדה דיון מחודש בשאלה האם יש טעם בהפקת סידור חדש, או שעדיף להסתפק בהתאמת סידורו של רבי לאופיים של שני הסידורים האשכנזיים בסדרה, ולהפיקו בתוך זמן קצר כסידור המזרחי של 'רינת ישראל'.⁴⁹ כך, בעוד שטל ואחרים סברו כי סידורו של רבי אינו מתאים לסדרה – בעיקר מחמת אורכו ורמתו הגבוהה של הפירוש הנלווה לתפילה, ומטעמים נוספים שיידונו להלן – הרב מלמד היה סבור כי ניתן בכל זאת לפעול עם רבי בצוותא, להפקת סידור על בסיס הסדור שהכין הוא, ושיוכל להתאים גם לצרכי התלמידים הצעירים ובני הנוער במוסדות החינוך. המשתתפים בדיון לא הגיעו להסכמה, ולפיכך טען טל שיש לפרק את הוועדה ולהחזיר את הדברים לשולחננו של הצוות הבין-משרדי על מנת שזה יכריע בדבר באופן סופי.⁵⁰

בדיונים הבאים שהתפתחו ונמשכו מספר חודשים, הסתבר עד מהרה שגם נציגי שני המשרדים הממשלתיים לא יצליחו להגיע ביניהם להסכמה: בעוד שאקאי המשיך לתמוך בכל מאורו ברבי וכסידורו (גם לאור התכתבות מתמשכת ביניהם),⁵¹ תמכו אנשי משרד הדתות בראשות המנכ"ל ישעיהו דולגין והשר ורהפטיג במינויו של טל כעורך יחיד של הסידור המזרחי, והכריעו פעם נוספת שסידורו של רבי איננו מתאים לסדרה.⁵² מעבר לאי-ההסכמה העקרונית באשר לזהות העורך, חלקו הצדדים גם ביחס לסיכום הדיון חסר-ההחלטה בוועדת המומחים: רבי, מצדו, הבין כי חרף אי-ההסכמה שנתגלעה, ברור היה לכל כי הוא זה שיוטל עליו בסופו של דבר לערוך את הסדור, בין אם על בסיס סידורו הקיים ובין אם כסדור חדש. לעומתו טל, שרשם את סיכום הדברים, סבר שלכלל המשתתפים ברור היה שרבי אינו יכול לערוך את הסדור המזרחי, בוודאי שלא בכוחות עצמו.⁵³

בסופו של דבר, מאחר שמשרד הדתות היה השותף הבכיר בתהליך מבחינה תקציבית ומנהלית, ומאחר שמעמדו של ורהפטיג היה רם בהרבה מזה של שאקאי, בממשלה ובמפלגה גם יחד, הוכרע כי טל יהיה זה שיערוך את הסידור הספרדי, תוך קבלת ייעוץ מחברי וועדת

48 מכתב משה רבי לאבנר שאקאי, י"א בכסלו תשל"ב, אמ"י, ג-16 / 6040 (וכן עותק של ההסכמות המקוריות).

49 דו"ח משיבת וועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו תשל"ב, שם.

50 דו"ח משיבת וועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו תשל"ב, שם.

51 ראו למשל מכתב משה רבי לאבנר שאקאי, ט"ו בטבת תשל"ב (ומכתבים נוספים), שם; מכתב אבנר שאקאי לזרח ורהפטיג, כ"ב בניסן תשל"ב, שם.

52 מכתב זרח ורהפטיג לאבנר שאקאי, י"ח באייר תשל"ב, שם.

53 מכתב משה רבי לאבנר שאקאי, י"א בכסלו תשל"ב, שם; פרוטוקול הוועדה הבין-משרדית לענין סדור 'רינת ישראל, מהדורה לבני עדות המזרח', שם.

המומחים הבקיאים בנוסח התפילה הספרדי.⁵⁴ אלא שהדיונים המתמשכים על זהות העורך והסיבות שהביאו לדחיית סידורו המוצע של רבי חשפו בינתיים מחלוקות אידיאולוגיות, חינוכיות, פרקטיות ועדתיות גם יחד. יתר על כן: בהקשר הפנים-מפלגתי, דומה שאי-הנחת של שאקי ואנשיו מההחלטה שהתקבלה לבסוף, שיקפה ולו במידה מסוימת תחושות ארוכות שנים ביחס למעמד של המזרחיים והספרדים: במוסדות הממשלה בכלל ובשורות המפלגה הדתית הלאומית בפרט.

לאומיות, עדתיות ופוליטיקה: הרקע החברתי והמפלגתי לעימות על עריכת הסידור

כפי שנאמר לא אחת במהלך הדיונים, הגורם העיקרי והראשוני לדחיית סידורו של רבי מלהיכלל בסדרת 'רינת ישראל' היה אופייה החינוכי המוצהר של הסדרה, שלא תאם את אופיו של סדור זה, ושל הפירוש שנלווה אליו. בהקשר זה סברו טל ואנשי משרד הדתות כי פירושו הארוך והלמדני של רבי לא ישרת את מטרתו בקרב הילדים ובני הנוער, בוודאי לא הצעירים שבהם. לידם של אלו, מדובר היה בפירוש מעמיק הראוי אמנם להידפס, אך לא במסגרת זו, ולא במימונם של הגורמים הממשלתיים שזו מטרתם.⁵⁵ רבי ומלמד, מצדם, סבורים היו כי ניתן לקצרו ולהתאימו לסדרה (לצד הפקתו הנפרדת בצורתו המלאה), כפי שכתב רבי לרב דולגין:⁵⁶

ואם ברצון משרד הדתות להוציא סדור שיתאים לילדי בתי"ס מכתות ו-א, לא אכפת לי ששמו יהיה רינת ישראל, אך מכוון לילדי הספרדים, הרי בודאי ובודאי שאני יכול לערוך סדור כזה. סדורי הרי נמצא כבר, יש צורך רק בהתאמת הפרוש לילדים ובנתינת שמות לקטעים ולפרקים.⁵⁷

אולם טל, ורהפטיג ואנשי משרד הדתות לא השתכנעו בכך, והניחו כי גם בתום מלאכת הקיצור ייוותר הפירוש ארכני ומלומד מדי:

סדורו של מר משה רבי, אשר בלי ספק יש בו כשלעצמו מעלות רבות, איננו מתאים למטרה שלשמה אנו רוצים להוציא לאור את הסדור. הרעיון הוא להוציא סדרת סידורים מכל הנוסחאות באותה מתכונת, סידורים שיהיו מיועדים לכל נפש, לתלמידי בתי ספר, מתפללים בבתי כנסיות ובמחיר זול. בסדור יהיה ציון מקורות, הסברים הכרחיים קצרים המיועדים בעיקר

54 פרוטוקול הוועדה הבין-משרדית לענין סדור 'רינת ישראל, מהדורה לבני עדות המזרח', שם; ראו גם מכתב הרב ישעיהו דולגין לאבנר שאקי, ד' בניסן תשל"ב, שם.

55 מכתב זרח ורהפטיג לאבנר שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם. ראו גם דו"ח משיבת ועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו תשל"ב, שם.

56 מכתב משה רבי לאבנר שאקי, י"א בכסלו תשל"ב, שם.

57 מכתב משה רבי לישעיהו דולגין, י' בסיוון תשל"ב, שם.

לנוער. הסדור של מר רבי אינו עונה לדרישות אלה. אין ספק שהפרוש בו הוא טוב ורחב ויש בו ברכה רבה, אך זהו סדור יקר מאוד ואינו יכול לשמש למטרות שצינתי.⁵⁸

סיוע מסוים לעמדתם יכולים היו המתנגדים למצוא גם בהסכמותיהם של הרב עובדיה יוסף והרב יוסף משאש לסידורו של רבי, שהוצגו בפניהם במהלך הדיונים. בניגוד להקדמתו של טל לסידורים האשכנזיים בסדרה – הסכמות רבניות אלו לא כללו כל התייחסות לתפקידו החינוכי של הסדור, או למטרותו כסדור המיועד בעיקר לבני נוער. יתר על כן: גם מאיר רבי, שתמך בעמדתו העקרונית של דודו, לא טען כי הסדור המוכן מתאים לילדים והסתפק בקביעה שהוא יוכל לסייע למורים בשיעורי 'עיון תפלה'.⁵⁹

אורכו של הפירוש היווה כשלעצמו גם נימוק כלכלי: כך טען ורהפטיג כי הפקת הסידור עם פירושו הארוך של רבי תדרוש משאבים גדולים בהרבה מאלו שנדרשו להפקת הסידורים האשכנזיים.⁶⁰ על כך נוספה העובדה שסידורו של רבי כבר היה מעוצב לחלוטין כשהחל הדיון, וברור היה לכל שהתאמתו העיצובית לסדרת 'רינת ישראל' – שנתפסה אף היא כהכרחית – הייתה מחייבת השקעה של שעות עבודה ומשאבים רבים.

אולם לצד הנימוקים החינוכיים והכלכליים, שולבו בדברים גם מניעים אידיאולוגיים. כך למשל, במכתבו של שר הדתות צוין במפורש כי בסידורו של רבי לא נכללו התפילה לשלום המדינה וליום העצמאות, וכי 'לא יתכן שבסדור שאנו נוציא לא יופיעו תפילות אלו'.⁶¹ אמנם, רבי עצמו טען שבסידורו לא נכללה תפילת יום העצמאות, שכן 'אני מחכה שהרבנות הראשית תקבע נוסח קבוע'.⁶² אמנם, לפחות עד לשלהי שנות השישים, חלק ניכר מן התפילות הלאומיות – ובכללן תפילות יום העצמאות – לא שולבו בסידורי התפילה, וכך לא היה בהשמטתן מסידורו של רבי משום הצהרה בולטת במיוחד. אלא שלאור אופייה הלאומי המובהק של סדרת 'רינת ישראל', ולאור מטרותיה האידיאולוגיות, טיעונים מעין אלו לא יכולים היו לספק את ורהפטיג. זאת, לו רק מחמת העובדה שהשמטת התפילה לשלום המדינה מסידורו – חרף תפוצתה הנרחבת למדי, מאז ראשית שנות השישים – הייתה בעיניו חמורה עוד יותר.

אך דומה שההקשרים החינוכי-כלכלי והאידיאולוגי-הלאומי אינם מספרים את הסיפור כולו. זאת, מאחר שלמול הנימוקים האידיאולוגיים והפרקטיים שהושמעו מצד משרד הדתות, השתמש רבי מספר פעמים גם בטיעונים בעלי אופי עדתי מובהק. בבסיסם של טיעונים אלו טמונה הייתה ההנחה כי יהא אשר יהא, על הסדור הספרדי להיערך בידי עורך ספרדי-מזרחי:

58 מכתב זרח ורהפטיג לאבנר שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם.
 59 דוח מישיבת ועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו, שם.
 60 מכתב זרח ורהפטיג לאבנר שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם.
 61 מכתב זרח ורהפטיג לאבנר שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם.
 62 מכתב משה רבי לאבנר שאקי, כ"ז באייר תשל"ב, שם.

האם אין אפשרות לתת ליהודי ספרדי לערוך את הסדרו? האם זקוקים אנו לאחרים שיערכו את הסדור שלנו? [...] במכתב שר הדתות אליך הוא כותב: 'סדורו של משה רבי אשר בלי ספק יש בו מעלות רבות איננו מתאים למטרה'. זה בדיוק – 'טובה הארץ מאד מאד, אפס כי עז העם'...⁶³ אני חוזר ואומר: 'שעריכת סדור תפלה לספרדים צריך להיות על ידי ספרדי (ההדגשה במקור). כי לא אלמן ישראל'.⁶⁴

מעניין לציין כי לצד מכתביהם של רבי ושאי בעניין, צורף להתכתבויות בעניין גם מכתבו של יוסף מאיר ענתבי, שכותרתו הייתה 'הסדור אשר ביד הילד', ואשר בו הלין הכותב פעם נוספת על כי במוסדות חינוך דתיים רבים, הסידורים המוענקים במסיבת הסדור לילדים מזרחיים הנם סידורים אשכנזיים: 'כל עליצותו של הילד [על סידורו החדש – ר"ג] כמו הלכה ואיננה. הניח את סדורו בקרן זוית כאילו לא לפני רגעים אחדים מילא סדור זה את כל ישותו. ברגע זה חשבתי לעצמי: האם בביתי לא אותו מחזה?!'.⁶⁵ כאמור, ענתבי לא היה היחיד שעסק בסוגיה זו במהלך שנות השבעים, ושאלת נוסח התפילה בבתי ספר רב-עדתיים או מזרחיים, עלתה לדיון פעם אחר פעם, בהקשרים הלכתיים וחברתיים גם יחד.⁶⁶ לדעת רבי ושאי הייתה אפוא מסירת הסדור המזרחי לידיו של טל האשכנזי לא טבעית, לא סבירה ולכן לא נכונה, והיא נשענה על תחושה בלתי מוצדקת של המעורבים בדבר, כי אין בקרב אנשי החינוך והעריכה המזרחיים מי שיוכל לקחת את הדברים על עצמו. מן העבר השני, אנשי משרד הדתות לא היו מוכנים לשמוט את ההנהגה מידיהם גם בנושא הסדור המזרחי, ואולי משום כך העדיפו כי המלאכה תוטל על עורך מוכח, שעיימו הייתה להם שפה משותפת גם בהקשרים אידיאולוגיים. בין כך ובין כך, בסיומו של הדיון הארוך כתב מנכ"ל משרד הדתות, דולגין, מכתב ארוך לרבי שבו הסביר פעם נוספת את ההחלטה, תקף אותו בחזרה על חלק מהתבטאויותיו הקשות, ולבסוף הודיע לו כי אין בכוונתו להמשיך ולהתדיין עמו עוד בסוגיה זו.⁶⁷

63 מכתב משה רבי לאבנר שאקי, כ"ז באייר תשל"ב, שם.

64 מכתב משה רבי לישיעהו דולגין, 23.5.1972, שם.

65 יוסף מאיר ענתבי, 'הסדור אשר ביד הילד', שם.

66 ראו למשל אליעזר גוטמן, 'נוסח התפלה במוסדות חינוך', *שמעתין*, חוב' 65–66 (תשמ"א), עמ' 88–97; על חלוקת סידורים בנוסחים שאינם מתאימים לילדי עדות שונות, ראו גם מלכה כץ, *סוגיית השתלבותם ובידולם של בני 'עדות המזרח' במוסדות החינוך הדתי-לאומי – מקרה מבחן: סיפורו של בית הספר הממ"ד 'מוריה' בשעריים רחובות, 1920–1983*, עבודה במסגרת לימודים במכללה לחינוך ע"ש ליפשיץ, ירושלים תשע"ד (תודתי העמוקה למחברת על שהעניקה לי את הזכות לעיין בעבודתה).

67 מכתב ישעיהו דולגין למשה רבי, ט"ו בסיוון תשל"ג, אמ"י, ג-16 / 6040. יש לציין כי במכתבו מוסיף דולגין כי יש סיבה נוספת להענקת מלאכת העריכה לטל, והיא העובדה שזה יהיה הסדור השלישי בסדרה שהוא עורך, ו'הרי זה בחינת רשעות למנוע ממנו לגמור ולערוך את הסדור השלישי (לעדות המזרח). ואלו ספק אם נימוק זה כשלעצמו היה מספיק, ללא הנימוקים האחרים לציידו. עוד יצוין כי כמה מה ההתבטאויות הקשות של רבי ודולגין במכתב אחרון זה, צונזרו לפני שהוקפדו בארכיון המדינה.

את ההקשר העדתי של המחלוקת על עריכת הסדור, שדומה שאין להתכחש לו, יש לראות גם כחלק ממתחים ארוכי שנים שהתקיימו על רקע עדתי בתוככי המפלגה הדתית הלאומית ואשר הלכו והעמיקו באותן השנים, הן בקרב פעילי המפלגה והן בקרב ציבורים רחבים שהזדהו עמה. כך למשל, כבר בשנת 1961, במאמר שפורסם בגיליון הראשון והחגיגי של כתב העת 'במערכה' ('בטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח'), תקף א' בן משה במילים חריפות את המפלגה הדתית הלאומית על יחסה למזרחיים, והזכיר בייחוד את פקידי משרד הדתות ואת סגן שר הדתות דאז, זרח ורהפטיג:

לצערנו, אין יחסים הרדיים בין הצבור הספרדי ובין המפד"ל. היחסים הם חד סטריים בלבד, כלומר הצבור הספרדי ובני עדות המזרח תמכו בדרכים רבות בתנועת המזרחי והפוחמ"ז במשך שנים רבות ואילו תנועה זו, התנכרה אליהם, לא נתנה להם את הייצוג ההולם במוסדותיה ובשטחים דתיים אף השפילה צבור גדול זה וקיפחה אותו קשות בצורה שאין לה תקדים [...]. מפלגת הפוחמ"ז שבידה הופקד משרד הדתות ביקשה לנשל את הצבור הספרדי מכל עמדה דתית ומכל עמדה ציבורית, הקשורה לתפקידים דתיים [...]. ובכל שטח ציבורי דתי אחר היא דחקה את רגלי הצבור הזה מכל תפקיד שהוא ונהגה כלפיו קפוח ואפליה [...]. למעשה נוהל המשרד ע"י סגן שר הדתות דאז הד"ר ורהפטיג, שהתווה את קווי המדיניות של המשרד [...]. במשרד זה הגיעו הפגיעות, הזלזול והקפוח של המפד"ל בצבור הספרדי לשיאים מחרידים שרק שנאת-חנם מסוגלת ליצרם.⁶⁸

מסתבר, אם כן, שלצד מספר תהליכים פנימיים נוספים שהתחוללו בשורות המפלגה בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים – ובהם עלייתם של חוגי 'הצעירים' בתנועה, כמו גם של החוגים הניצייים יותר מבחינה מדינית ודתית – היו רבים שלא היו שבעי רצון מן המקום שהמזרחיים זוכים לו, הן במוסדות התנועה עצמה והן במוסדות שבהם שלטה.⁶⁹ אמנם, הדברים קיבלו את ביטויים הפוליטי המובהק רק בשנת 1981, בבחירות לכנסת

בשולי הדברים יש להוסיף כי בסופו של דבר עוד באותה השנה הופיע סידורו של רבי באופן עצמאי, בשם 'תפילה למשה'. ההקדמה ותוכן העניינים בסידורו, עוצבו באופן שהזכיר מאד את סידורי 'רינת ישראל'. התפילות הלאומיות, יש לציין, עדיין לא נכללו בו (משה רבי, סדור תפילה למשה על פי נוסח הספרדים ועדות המזרח, עם פירושים, רמת גן תשל"ב). גם במהדורה החדשה של סידורו של רבי, שהופיעה לאחר פטירתו בשנת תשס"א, לא נכללו תפילות אלו. על פי צאצאיו של רבי, סידורו זכה לתפוצה נאה לאחר הופעתו, בייחוד בקרב בני העדה החלבית בירושלים ובחיפה – הערים שבהן התגורר.

68 א' בן משה, 'יחסה של המפלגה הדתית-לאומית לצבור הספרדי', במערכה, חוב' 1 (תשכ"א), עמ' 8, 17.

69 על כך ראו למשל מנחם פרידמן, 'המפד"ל בתמורה – הרקע ליירידתה האלקטורלית', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 19-20 (תשמ"ב), עמ' 118-119; א' דון-יחיא, 'דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית – המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 32 (תש"ן), עמ' 11-54.

העשירית, כאשר חלקים גדולים מתומכיה המזרחיים של המפלגה עברו לתמוך בתנועת תמ"י (תנועת מסורת ישראל). מייסדה של תמ"י, אהרן אבוחצירא, פרש אף הוא מהמפד"ל, באופן מוצהר לפחות, על רקע עדתי.⁷⁰ ואולם עוד קודם לכן, וכבר לקראת הבחירות לכנסת השמינית, שנערכו בדצמבר 1973 (חודשים אחדים לאחר המחלוקת הפנים-מפלגתית על עריכת הסידור המזרחי), פרש גם שאקי עצמו מן המפד"ל והקים מפלגה חדשה – 'התנועה לשוויון חברתי' – שלא עברה לבסוף את אחוז החסימה. אמנם, פרישתו של שאקי התרחשה בעיקרה על רקע הצבעתו בניגוד לעמדת הממשלה בשאלת 'מיהו יהודי', ואולם אופייה של המפלגה החדשה שהקים הרגיש בעיקר סוגיות חברתיות מובהקות, שהקשרן העדתי היה אף הוא ברור (נחתור לכך כי ערכי תרבות ומסורת של קהילות ישראל בתפוצות) וכולל עדות המזרחי וישרובו בתכנית הלימודים, על מנת שהדור הצעיר יתחנך על ברכי הערכים של אהבת ישראל והכרת היסודות התרבותיים של כל העדות).⁷¹ עוד קודם לכן, בשנים שבהן כיהן כסגן שר החינוך, פעל שאקי רבות – ובאופן מוצהר – לקידום של האוכלוסייה המזרחית בישראל בהקשרים שונים הנוגעים לשדה החינוך.⁷² בין השאר עמד גם בראש 'האגודה לצמצום הפער', שעסקה אף היא בסוגיות עדתיות וחברתיות חינוכיות.⁷³ דומה שקשה לנתק, אם כן, בין עמדתו בסוגיית עריכת הסידור המזרחי, לבין עמדותיו ביחס למקומם של המזרחיים ותרבותם – במפלגה הדתית הלאומית בפרט ובציבור הישראלי בכלל. הנה כי כן, שעה שהתחולל העימות הממוקד בסוגיית עריכת הסידור הספרדי בסדרת 'דינת ישראל', שיקפו העמדות השונות שהושמעו תהליכי עומק שהתחוללו באותה התקופה בשורות המפלגה הדתית הלאומית, וסוגיית סידור התפילה המזרחי השתלבה בהן באופן טבעי. לדידו של שאקי היא אף היוותה עדות נוספת לכך שמעמדם של המזרחיים בתנועה אינו זהה לזה של האשכנזים, וכי עליו לחפש עבור עצמו בית פוליטי חדש – כפי שעשה לקראת הבחירות שהתקיימו בשלהי אותה שנה.

'הסירו כל גורמי הפרוד והמחלוקת ממחננו וממדינתנו': בחירת הנוסח וגיבושו

משהחלט באופן סופי להטיל על שלמה טל את עריכת הסידור המזרחי, היה עליו לקבל פעם נוספת מספר החלטות משמעותיות. הבולטת שבהן הייתה השאלה על איזה נוסח תפילה מזרחי להתבסס, כתשתית שעליה יתווספו חילופי מנהגים, הלכות ופירושים שונים, כמו שנעשה בסידורים האשכנזיים. בהקשר זה יכול היה טל לבחור באחד משלושה ענפי נוסח

70 על תמ"י והרקע העדתי והאישי לפרישתה מהמפד"ל והקמתה, ראו, ליאון, **מהפכני המשנה**, עמ' 9-14.

71 'התנועה לשוויון חברתי' – עיקרי המצע המדיני, חברתי. על התנועה לשוויון חברתי ועל מצעה בסוגיות השונות, ראו בעיקר באוסף המסמכים מן הבחירות לכנסת השמינית, **אוספי הספרייה הלאומית** (סדרה V 2182): הבחירות לכנסת השמינית – 1973.

72 לתיאור של שאקי עצמו את תחומי פעילותו אלו במשרד ראו, אבנר חי שאקי, 'על עצמי', **מאזני משפט**, חוב' ד (תשס"ה), 20-22.

73 מכתב ישעיהו דולגין למשה רבי, ט"ו בסיוון תשל"ג, אמ"י, ג-16 / 6040.

מזרחיים עיקריים: נוסח התפילה המקובל בארץ ישראל (ובארם צובא), והמבוסס בעיקרו על פסקיו של רבי יוסף קארו, מחבר ה'שולחן ערוך'; נוסח התפילה הבבלי, שהיה אף הוא מקובל מאד בירושלים במחצית הראשונה של המאה הכ', והתבסס בעיקרו על פסקיו של רבי יוסף חיים (ה'בן איש חי'); ונוסח התפילה בקהילות צפון אפריקה, על גרסאותיו השונות, שהתבסס בעיקר על פסיקותיהם של חכמי המג'רב לאורך הדורות, ועל סידור 'תפלת החודש' שראה אור בליוורנו מאז שנת 1801.⁷⁴ באחת מישיבות הצוות הבין-משרדי קבע הרב בר-דע, עוזרו של שאקי במשרד החינוך, כי 'הנוסח הספרדי המקובל הוא נוסח בגדד (הוצאת מנצור)'.⁷⁵ קביעה זו היה לה במידה רבה על מה לה תבסס: מאז שנות הארבעים הפכו סידורי 'תפלת ישרים' (ומספר סידורים נוספים) שהפיק צאלח מנצור בירושלים לנפוצים מאד בציבור המזרחי, בירושלים בפרט ובארץ בכלל. סידורים אלו – שכללו אף הם מהדורה מיוחדת לתלמידים, שראתה אור בשנת 1946 – אכן התבססו על מנהגייהם של יהודי בבל, ובעיקר על פסיקותיו של רבי יוסף חיים מבגדד.⁷⁶ אולם כפי שעשה בעת הכנת הסידורים האשכנזיים, גם כאן ביקש טל להתקדם – ולו כברת דרך מסוימת – אל עבר איחוד נוסחים של כלל העדות המזרחיות. לפיכך החליט לבסס את סידורו דווקא על פסקיו והערותיו על נוסח התפילה של הרב עמרם אבורביע, מחבר הספר 'נתיבי עם'. הרב אבורביע (1892–1966) נולד בתיטואן שבמרוקו ועלה ארצה ב-1906. בירושלים למד ופעל במספר ישיבות ספרדיות, הבולטת שבהן פורת יוסף, ולצד צמיחתו כאישיות רבנית הפך לאחד הבולטים שבין מנהיגי ופעילי העדה המערבית בעיר. ב-1926 היה מיוזמי הקמתם של בית הכנסת וישיבת 'אור זרוע', בשכונת נחלת אחים, והוא עמד בראשם עד עזיבתו את ירושלים. בתקופה זו אף ערך והפיק לראשונה סדור בשם 'ואני תפלה', שראה אור בירושלים בשנת 1941.⁷⁷ בשנת 1951 עבר לשמש כרבה של פתח תקווה, ובמשך עשרות שנים עסק בכתיבת ספרו, 'נתיבי עם', שכלל פסקים בנושאים שונים בהלכה לצד דרשות שנשא בהזדמנויות שונות.⁷⁸ אמנם, מבחינה ציבורית לא זכה הרב אבורביע למעמד ציבורי מוביל, ואולם מבחינות אחרות התאימה שיטתו ההלכתית והאידיאולוגית לפרויקט

74 ראו, רפאל תורג'מן, 'מהדורותיו של הסדור "תפלת החדש" ותפוצתו בעדות ישראל', מורשתנו, חוב' י (תשנ"ו), עמ' 227–229.

75 פרוטוקול מישיבת הוועדה הבין-משרדית, 1.11.1971, א"מ, ג-16 / 6040.

76 על הסידורים בהוצאת מנצור ומשמעותם החברתית והעדתית ראו, ראובן גפני, 'תבנית נוף עדתם: עדה חברה וקהילה בבתי הכנסת של יהודי בבל במרכז ירושלים (1920–1980)', בתוך: מאיר בן שחר, ג'פרי הרמן ואהרן בן שחר ואחרים (עורכים), **בין בבל לארץ ישראל**, ירושלים תשע"ז, עמ' 468–469; על מהדורת התלמידים של סדור תפילת ישרים ראו, גפני, **סידורי תפלה ובתי כנסת חינוכיים**, עמ' 443–444; כן ראו, אלחנן ריינר, 'ר' צאלח מנצור והמקובלים הבבליים בירושלים' youtube.com/watch?v=UOWOglH0sT8 (נדלה ב-21.1.2021).

77 עמרם אבורביע, **סידור ואני תפלה, כולל תפילות כל היום כמנהג ק"ק ספרדים**, ירושלים תש"א.

78 על הרב אבורביע ודמותו ראו למשל צמרת רבקה אביבי, 'תיטואן ירושלים-פתח תקוה: 'נתיבי עם' של הרב עמרם אבורביע', ברית, חוב' 29 (קיץ תש"ע), עמ' 13–20.

שהוביל טל: מעבר להיותו אישיות בעלת זהות תורנית ולאומית מוצהרת, ביקש אבורביע להתמודד עם שאלת ריבוי נוסחי התפילה בארץ, כתוצאה מהעלייה הגדולה לאחר הקמת המדינה. זאת, באמצעות גיבוש נוסח מזרחי מאוחד שיתבסס בעיקרו על 'נוסח ירושלים' ויחליף את נוסחיהן ומנהגיהן הנפרדים של העדות השונות.⁷⁹ את שאיפתו זו ניסח כהמשך לקריאתו של אחד מרבותיו, הרב בן ציון עוזיאל, כבר במהלך תקופת המנדט.⁸⁰ לצורך זה, מלבד כתיבת ספרו ההלכתי עמל אבורביע על ניסוח הגהות מפורטות לסידורי התפילה המזרחיים, על מנת שניתן יהיה להתאים את כולם בהמשך לנוסח הירושלמי. את הגהותיו הוסיף על עותק של סידור 'אהבת ציון', שראה אור בהוצאת אשכול הירושלמית שנים אחדות קודם לכן.⁸¹ ציון, כי במובנים מסוימים דמתה שיטתו זו של אבורביע לשיטתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, בדבר הצורך בהאחדה הלכתית של הפסיקה המזרחית והספרדית במדינת ישראל, ואשר בה הוא החל עוסק כבר באותן שנים.⁸² עם זאת, כאמור, השפעתו הציבורית של אבורביע הייתה ככלות הכל שולית.

עוד במהלך הדיונים על זהות עורך הסידור המזרחי בסדרת 'רינת ישראל' שלח בנו של הרב אבורביע, שלמה אביבי, מכתב לסגן השר שאקי ובו הציע כי נוסח התפילה שגיבש אביו יהיה זה שעליו תתבסס הכנת הסדור החדש:

מאחר שאבי זצ"ל הכין סדור ספרדי ירושלמי שיתאים לדעתי גם לתלמידי
בתי"ה, הנני מבקש מכב' להמליץ עליו בפני הועדה הנ"ל [ועדת
המומחים ר"ג], כדי שאתרום את חלקי הצנוע בדיוני הועדה בנוסח החשוב
הזה.⁸³

אמנם, לא ברור האם שאקי עצמו הוא שהעביר את מכתבו של אביבי לטל, ואולם משהגיעו הדברים לידיעתו, ביקש טל וקיבל מבניו של הרב אבורביע את כתב היד של אביהם ואת הגהותיו על הסידור ועל בסיסם החל להכין את סידורו.⁸⁴ בעת הכנת הסידור בנוסחו זה, שעליו עמל תקופה ארוכה, מתוך מטרה לזקק ולדייקו, הכריע טל בסוגיה נוספת בעלת משמעות, והיא השמטת מהסדור של ה'שמות' השונים (צורות הכתיב השונות המסייעות

79 על שיטתו זו ראו בהרחבה צבי זוהר, 'המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי: הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם', בתוך: הנ"ל (עורך), הרב עזיאל ובני זמנו: פרקי-עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 120-165.

80 על שיטתו זו של הרב עזיאל ראו למשל עמרם אבורביע, נתיבי עם, ירושלים תשכ"ד, עמ' 13 (בהקדמה).

81 תורתי ליובל אביבי, נכדו של הרב אבורביע, על המידע ששלח לי בהקשר זה.

82 על שיטתו ההלכתית של הרב יוסף ועל ראשית עיצובה, בסוגייה זו, ראו למשל בנימין לאו, 'שמירת מנהגי עדות מול אחדות ההלכה: עיון במשנתו ההלכתית של הרבה עובדיה יוסף', אקדמות, חוב' י (תשס"א), עמ' 267-288.

83 מכתב שלמה אביבי לאבנר שאקי, ר' בניסן תשל"ב, אמ"י, ג-16 / 6040.

84 רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשל"ז, עמ' ט.

לכוונות הקבליות בעת הזכרת שם הא-ל), ששולבו בסידורים ספרדיים ומזרחיים רבים בדורות האחרונים. זאת, ככל הנראה גם בעידודו של הלשונאי מאיר מדן, שסבר שיש בדבר משום זילות, בשל העובדה שרבים מן המתפללים אינם מבינים לעומקן את הכוונות התלויות בשמות הקבליים השונים ואת משמעותן.⁸⁵

מלבד הנוסח ופסקי ההלכות, דמה הסידור המזרחי כמעט בכל לשני הסידורים האשכנזיים. הקדמתו של טל לסידור זה לא השתנתה באופן ניכר, להוציא את תודותיו למעורבים ולמסייעים בהפקת הסידור. עם זאת, היות והיה מודע היטב לרגישות שבהערכת הנוסח הספרדי הירושלמי על פני יתר הנוסחים המזרחיים, ובדחיית הנוסח הבבלי והנוסח הצפון אפריקאי, שילב טל בסידור שני מרכיבים ייחודיים, שלא נכללו בסידורים האשכנזיים. בפתחו שולבה הקדשה של הסידור לזכרו של הרב עוזיאל, הראשון לציון בעבר, לצד ציטוט ארוך מדבריו על הצורך באיחוד הנוסחים:

השלום והאחדות הם יסודות הנצח לקיומו הממלכתי של בית ישראל שלא ימוט לנצח [...] שמרו והחזיקו שני עמודים אלה, למען תתחזקו בעז וגבורה ותהדפו מפניכם כל כוחות ההרס [...] הסירו כל גורמי הפרוד והמחלוקת ממחננו וממדינתנו, והעמידו במקום כל גורמי השלום והאחדות בתוכנו, והיה מחננו טהור ומקודש.⁸⁶

אמנם, דברים אלו של הרב עוזיאל לא כוונו מפורשות לצורך באיחוד נוסחי התפילה, אך ניתן היה להבין מהם כי הכרעותיו של טל שואבות מאותו מקור אידיאולוגי והלכתי. לאחר מכן שולבה בסידור הסכמה של הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף, שראה חלקים משמעותיים מתוך הסידור טרם הדפסתו, והעיר עליהם הערות שונות בענייני הלכה ונוסח ששולבו בגרסתו הסופית.⁸⁷ בהסכמתו התייחס הרב יוסף תחילה לדמותו של הרב אבורביע ולפעילותו ארוכת השנים בחקר המנהג הספרדי הירושלמי. באופן זה יכול היה טל להתמודד הן עם טענות שיפנו אליו על בחירת נוסח אחד על פני האחרים, והן עם טענות כמו אלו שהושמעו על ידי משה רבי ואשר לפיהן לא היה זה ראוי להפקיד את הכנת הסידור בידי מי שאינו מזרחי. החלטה נוספת שטל ושותפיו נדרשו אליה הייתה קביעת שמו של הסידור המזרחי. גם במקרה זה ביקש טל כפי הנראה שלא לפגוע בבני עדה זו או אחרת, ושלא לכנותו באופן מוגדר יתר על המידה. לפיכך כינה את הסידור 'נוסח הספרדים ועדות המזרח' – שם זהה לזה שהצמיד משה רבי לסידורו, 'תפילה למשה', שראה אור חודשים אחדים קודם לכן

85 ראו, משה בר אשר, 'על העשייה בההדרת סידורים כמנהג הספרדים בדורנו', בתוך: לשוננו רנה: עיוני תפילות בלשון ובסגנון, בתכנים, בנוסחאות ובמנהגים, ירושלים תשע"ו (להלן: בר אשר, לשוננו רנה), עמ' 196.

86 רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשל"ו, עמ' ג.

87 שם, עמ' ה, ט' יצוין כי בעת הכנת הסידור המזרחי שימש נתן טל, בנו של שלמה טל, כאחד מאנשי הקשר בין עורכי הסידור לבין הרב עובדיה יוסף, ולימים סיפר כי הרב יוסף היה מעורב לא מעט בהכרעות שונות שהתקבלו במהלך העבודה (תודתי גם לרב יואל קטן על מידע זה).

ושהתנוסס גם על סידור 'אמרי פי', שראה אור בירושלים בשנת תשל"ד.⁸⁸ באופן זה כמו הצהיר טל שלדידו יועד הסידור לכלל הספרדים המזרחיים, ולא רק לבני עדה זו או אחרת.⁸⁹ תחת שמו הראשי של הסידור נוספו בשער הפנימי המילים: 'עפ"י רשימות כת"י החכם ר' עמרם אבורביע זצ"ל, אב"ד פתח תקוה מחבר ספר "נתיבי עם"'. יתר אזכוריהם של משרדי הדתות והחינוך נותרו אף הם על כנם בדומה לסידורים האשכנזיים בסדרה, ורק הקדשתו של הסדר לעילוי נשמתו של הרב עוזיאל החליפה את הקדשת הסדורים האשכנזיים שהוקדשו, כאמור, לזכרו של משה חיים שפירא – ממנהיגיה האשכנזיים הכולטים של המפלגה הדתית הלאומית.

התקבלות, תפוצה ומשמעות: הסדר המזרחי בהמשך השנים

הסידור המזרחי ראה אור ב-1976, ובכך הושלמה הסדרה המקורית שתכנן טל. מבחינה ציבורית הוא אכן הפך לבשר מבשרו של המפעל המקורי, שנשא אופי לאומי, דתי וחברתי גם יחד. תפוצתו של הסידור הייתה נאה למדי בשנותיו הראשונות, אך לא התקרבה לזו של הסידורים האשכנזיים. על פער זה ניתן ללמוד בין השאר ממספר המהדורות וההדפסות שכל אחד מהסידורים זכה לו: כך, בעוד שהסידור הראשון בנוסח ספרד זכה לאורך השנים לחמש מהדורות ומספר רב של הדפסות, זכה הסידור המזרחי רק לשלוש מהדורות, האחרונה שבהן רק כמה עשרות שנים לאחר הפקתו הראשונה. מעבר לתפוצתו המוגבלת של הסידור המזרחי, גם השפעתו ארוכת-השנים על סידורים אחרים הייתה מינורית מאד ביחס לזו של הסידורים האשכנזיים בסדרה.

סמוך לאחר הופעתו זכה גם הסדר המזרחי להתייחסויות חיוביות ולסקירות מעמיקות, שהבולטת שבהן הייתה סקירתו של משה בר-אשר.⁹⁰ את סקירתו פתח בר-אשר בדברי שבח מופלגים על הסידור, תוך שהוא קובע כי 'זהו סדר מן המשובחים שיצאו בדור האחרון, והוא כלי המחזיק ברכה רבה' ומניח באופטימיות 'שהסדר עתיד לתפוס מקום חשוב בקהל המתפללים בבתי הכנסיות ובבתי הספר כמקום שתופסים קודמיו'.⁹¹ עיקר שבחיו הופנו כלפי חלוקתה של התפילה לשערים ולחטיבות, עיטורה בכותרות, וצירוף ביאורי התפילה, המקורות, וקובץ הדינים והמנהגים לתפילה עצמה. יחד עם זאת ביקר בר-אשר

88 סידור אמרי פי עם פירוש הגיון לבי, ירושלים תשל"ד.

89 על מורכבותו של כינוי זה והבעייתיות ההיסטורית והחברתית הכרוכה בשימוש בו, ראו, תבורי, התפילה ביובל הראשון, עמ' 81, הערה 35.

90 משה בר אשר, 'על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה (עם הופעת הסדר רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל)', לשוננו לעם, חוב' כ"ז (תשל"ו), עמ' 271-281.

91 שם, עמ' 271.

בפרוטרוט הכרעות לשוניות ודקדוקיות שונות שלשיטתו לא עלו בקנה אחד עם המסורת הספרדית-המזרחית.⁹²

אלא שבהמשך הלך והתעמעם מעמדו הציבורי של הסדור. תפוצתו נותרה אף היא כאמור מוגבלת למדי, והושפעה מגורמים כלכליים, אסתטיים, אידיאולוגיים ופוליטיים. בראש ובראשונה, כך נדמה, השפיעה על תפוצתו המוגבלת העובדה שכעשר שנים לאחר הופעתו הראשונה, החל מתבסס בהדרגה מפעלו הציבורי, ההלכתי והעדתי הרחב של הרב עובדיה יוסף, במסגרתו ובאמצעות נציגי תנועת ש"ס והמזוהים עמה הופקו והופצו בקרב העדות המזרחיות בעיקר סידורי תפילה שהוא עצמו היה חתום עליהם או מזוהה עימם.⁹³ רינת ישראל, לעומתם, חרף הסכמתו של הרב עובדיה עצמו והציטוט מדברי הרב עזיאל, לא זוהה באופן מובהק עם אישיות תורנית ספרדית בכירה. תחת זאת נתפס הוא במידה רבה כסדר ממשדי 'ניטרלי', שמאחוריו לא ניצבה אף אחת מן הדמויות המובילות בעולם הספרדי-המזרחי הישראלי של שנות השבעים והשמונים.⁹⁴

בין הגורמים האידיאולוגיים והפרקטיים הנוספים ששיחקו תפקיד – במידה זו או אחרת – בתפוצתו המוגבלת למדי של הסדור, לאורך השנים, היו העובדה שרבים מהצעירים המזרחיים התחנכו בבתי ספר ובבתי כנסת שהתפילה בהם נערכה דווקא בנוסחים אשכנזיים, ולפיכך לא היה להם שימוש בו;⁹⁵ מחירו היקר של הסידור, ביחס לסידורים הזולים שנפוצו בבתי הכנסת המזרחיים, שתרם אף הוא לכך; הפער בין השפה האסתטית המסורתית של מרבית הסידורים הספרדיים, המעוטרים בעושר יחסי, לבין העיצוב המאופק במכוון של רינת ישראל, ודבקותו של טל בגופן פרנק ריהל, שהפכוהו לחרגי בנוף ספרי הקודש האחרים; ואולי אפילו ממדיו הפיזיים הגדולים יחסית של הסדור המוביל בסדרה, המתאימים יותר לבתי כנסת אשכנזיים (שבהם המתפללים מניחים את סידוריהם על שולחנות ייעודיים), והרבה פחות מכך לחלק מבתי כנסת המזרחיים, שבהם מחזיקים המתפללים את הסדור בידיהם.⁹⁶ על כל אלו ניתן להוסיף כי חלק מהכרעותיו של טל בתחומי ההלכה והמנהג לא התקבלו על דעת רבים מהמתפללים, דוגמת השמטת ה'שמות' וצורות ההגייה הקביליות של שם האל. זאת ועוד, יש לציין את העובדה שרבים מהמזרחיים ממילא לא חשו באותה עוצמה בצורך האישי והלאומי לעצב מחדש את התפילה ואת הסידור על מנת להתאימם למציאות המדינית והחברתית המתקיימת בארץ ישראל. זאת, לנוכח אופייה השונה של

92 לימים, יש לציין, הוכנסו רבים מתיקוניו והצעותיו של בר-אשר למהדורות הבאות של הסדור (ראו, בר אשר, **לשוננו רנה**, הערה 6).

93 על כך ראו בהרחבה נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים תש"ע, 83-109 (בייחוד עמ' 99-107) (להלן: ליאון, חרדיות רכה); הנ"ל, **בית הכנסת הרב עדתי**, עמ' רד-רח.

94 לדיון מקיף בנושא זה בפורום האינטרנטי הספרותי של אתר 'אוצר החכמה' ראו, forum.otzar.org/viewtopic.php?f=7&t=41340&p=476537&highlight=D7%A8%D7%99%D7%A0%D7%AA+%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C#p476537 (נדלה ב-28.1.2019).

95 ליאון, **מבני עקיבא למניין הצעירים**, עמ' 171.

96 פורום אוצר החכמה (לעיל, הערה 49).

הלאומיות היהודית המזרחית, שהתבססה במשך עשרות שנים על תודעה מסורתית-דתית ולפיכך נזקקה פחות להצהרות-נאמנות ליטורגיות לאידיאולוגיה הציונית עצמה.⁹⁷ חרף כל הנאמר, אין ספק כי הסדור הספרדי-המזרחי של 'רינת ישראל' השפיע, בדומה לאלה האשכנזיים בסדרה זו, על מגוון סידורי תפילה שנוצרו בדור שלאחר הופעתו. זאת, בין השאר בשילוב ביאור קל לצד התפילות, ומתן כותרות לקטעי התפילה השונים, שבחלקן הועתקו מסידורי רינת ישראל.⁹⁸ אחד הסידורים הבולטים ביותר, שהושפע בכמה וכמה אופנים מרינת ישראל המזרחי, היה הסדור הספרדי החדש של הוצאת קורן, שראה אור בעריכתו של חנן בניהו בשנת 2013, ואשר חלק מן החידושים ששולבו ב'רינת ישראל' נשנו גם בו.⁹⁹ עם זאת, היזמה להפקת סידור זה, כמו כלל סידורי הוצאת 'קורן', הייתה פרטית-מסחרית ולפיכך קשה להשוותה לזו שעמדה מאחורי הפקת 'רינת ישראל' בזמנו. יתר על כן: אולי כלקח מסיפורו של רינת ישראל המזרחי ומתפוצתו המוגבלת, הפיקה הוצאת קורן בשנת 2015 גם סידור בנוסח תפילתם של יהודי מרוקו, בעריכתו של הרב אלעזר עטייה. זאת, תוך מתן מענה הן לרצונם של יוצאי צפון אפריקה להתפלל בנוסחם-הם, והן לרצונם של רבים לדעת מיהי הסמכות התורנית העומדת מאחורי עריכת הסידור.¹⁰⁰

סידור, חברה, קהילה: הערכה

הדיונים על זהות עורך הסידור המזרחי של סדרת 'רינת ישראל' והלבטים השונים שנוצרו במהלך עריכתו והפקתו נודעו מן הסתם רק למספר מצומצם של אישים בזמן התרחשותם, ונותרו נחלתם של אלו שהיו מעורבים בדברים באופן פעיל. עם זאת, כמוצג בפתח הדברים, דומה שמהלך הפקתו ועריכתו של הסידור – והעיומותים הפוליטיים והעדתיים שנלוו לו – משקפים בועזר אנפני כמה מתהליכי העומק החברתיים שהתחוללו באותן שנים בישראל, הן בתוככי החברה הדתית הלאומית והן מחוצה לה. כמו במגוון תחומי-חיים אחרים, גם בהקשר זה נוצר חיכוך בין רצונם של אישים מזרחיים להנכיח בכוחות עצמם את תרבותם ואת זהותם, ולהציבה במרכז המרחב הישראלי, לבין הממסד הוותיק, האשכנזי ברובו, שעדיין ראה עצמו במידה רבה כאחראי לעיצובה של הפרסה החברתית והתרבותית

97 על מקורם של ההבדלים באופן שבו ביקשו המזרחיים והאשכנזים לבטא במשך תקופה ארוכה את זהותם הלאומית בתוככי בית הכנסת, לפחות עד שנות החמישים, ראו, גפני, בתי כנסת ולאומיות, עמ' 335-355; כן ראו, ירון הראל, 'ציונות של מסורת: לבירור אופייה של הפעילות הציונית בקהילות אסיה-אפריקה?', בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, מוגשים לצבי (קותי) יקותיאל, ירושלים תשע"ו, עמ' 321-335; יצחק בצלאל, נולדתם ציונים, ירושלים תשס"ח.

98 בר אשר, לשוננו רנה, עמ' 183.

99 להתייחסות נרחבת למהדורה המחודשת של הסידור הספרדי בהוצאת קורן, ראו, אלישיב רייכנר, 'מעורב ספרדי', מקור ראשון, דיוקן, 17.9.2012; בר אשר, לשוננו רנה, עמ' 201-202.

100 סידור קורן אבותינו: כמנהג חכמי מרוקו (ערוך ומבואר בידי הפייטן והחזן רבי אלעזר מאיר עטייה), ירושלים תשע"ה.

בישראל. בהקשר זה, דומה שלחיכוך סביב הפקת הסידור נוסף גוון ייחודי ומשמעותי: הן בשל העובדה שהוא נגע לתחום הליטורגי, הרגיש ממילא לשינויים ולחידושים באשר הם, והן מאחר שבמסגרתו חשו המזרחיים כי הממסד האשכנזי מבקש להשתלט ולעצב גם את עולמם הדתי, המהווה מרחב משמעותי במיוחד בעיצוב התודעה והזהות האישית, המשפחתית והקהילתית. זאת ועוד: בשל אופייה החינוכי-הפרדגוגי של הסדרה כולה, נודעה לדברים משמעות מרחיקת לכת עוד יותר, כפי שחשו כלל המעורבים בדבר, משני הצדדים גם יחד. יתר על כן: סקירת העימות שהתרחש סביב הפקת הסידור המזרחי בסדרה הכמו-ממלכתית של 'רינת ישראל', חושפת את האופן שבו התרחשו מן הסתם חיכוכים נוספים, בתחומי חיים שונים, גם הרחק מעין הציבור ובמסדרונות הממסד הממשלתי. ההקשר המפלגתי שנלווה לדברים, במקרה זה, הפך אף הוא את הדברים לבעלי משמעות יתירה, באשר כך נחשפו פעם נוספת חיכוכים שהיו קיימים ממילא מתחת לפני השטח, וייתכן שהיוו זרז להחלטתו של שאקי – מבכירי המפלגה המזרחיים – לעזוב את המפלגה ולצאת לדרך פוליטית חדשה (אם גם קצרת ימים).

מהלכים מעין אלו במרחב הפוליטי הדתי-לאומי עתידים היו להתעצם בעשר השנים הבאות ולשנות במידה ניכרת את המפה הפוליטית הדתית, מראשית שנות השמונים ואילך. עוד עולה מבחינת פרשייה זו, כי כמו שהראו פיקאר ואחרים בעבודותיהם, במרחב הדתי באשר הוא התרחשו השינויים בקצב איטי בהרבה, וכך, רק כעשר שנים מאוחר יותר החלו מופקים סידורים מזרחיים שנתפסו בידי הציבור כעצמאיים ואותנטיים יותר. חשיפתם של חיכוכים עדתיים 'תת-קרקעיים' מעין אלו, הן בזירה המפלגתית והן בזירות אחרות, דומה שיש בה כדי להעשיר את הבנתנו ביחס למהלכים החברתיים והעדתיים באשר הם, ולאופן היווצרותם, הן במרחב הדתי המובהק והן במרחבי חיים אחרים. זאת, כנדבך נוסף לניסיונם של אישים שונים להגדיר ולעצב מחדש את הזהות המזרחית הישראלית, שאף אם לא נודע בציבור היה לימים בעל משמעויות של ממש.

כאמור, גם משהופק בסופו של דבר הסדור המזרחי הכמו-ממלכתי בשנת 1976, היו השפעתו הציבורית ותפוצתו מוגבלות למדי. זאת, אולי גם בשל העובדה כי סידור תפילה עשוי לא אחת לשמש מעין 'סממן זהות' קהילתי-עדתי, שקשה מאד להמירו או לעצבו מחדש. כך, עבור רבים מהמזרחיים היו סידורים דוגמת 'תפלת החודש' הוותיק והמוערך (בעיקר בקרב יוצאי צפון אפריקה), או 'תפלת ישרים' הפופולארי, סממני זהות קהילתיים בפני עצמם, שלא בנקל ניאותרו רבים להמירם ב'רינת ישראל', חרף כל יתרונותיו. בין כך ובין כך, למרות שברבות השנים אומצו חלק מהחידושים שנכללו בו בידי עורכיהם של סידורים נוספים, לא חלפו שנים ארוכות עד שסידור זה איבד ממשמעויותו הסמלית. זאת, לנוכח הפיצול הפנימי החברתי, שתוצאותיו ניכרו בתוך שנים אחדות הן בשדה הפוליטי, הן בשדה החברתי והקהילתי והן בשדה הדתי.¹⁰¹

